

(טופס מוקדם לזה כבר לא היה בנמצא), אלא שהכנים בו שינויים, כדי להתאימו התאמה גמורה לחוקות פולין-קטן ודורט. הסעיף 26 (הלואות על נכסים דלא נידי) לשונו בנוסח לאסקי כדלקמן: "אם יהודי ילוה כסף על אחוזות או על שטרות של נכסים דלא נידי ואותו האיש, אשר הדברים שלו, יוכיח זאת, הננו קובעים, כי יש לשלול מן היהודי גם את הכסף וגם את משכון השטרות". בשנשווה את נוסח לאסקי לנוסח-האב האוסטרייצי, נראה כי חל כאן שינוי לרעת היהודים. בדומה לכך שינה לאסקי גם בשני סעיפים אחרים. כתב-הקיום הראשי, בנוסח לאסקי, נכלל גם באוסף הרשמי של חוקי פולניה Volumina legum ועליו הושתתו, כל ימי קיומה של הממלכה הפולנית, זכויותיהם של יהודי פולין. אכן, היהודים לא נתנו דעתם ביותר על נוסח זה והגישו את הקיומים שלהם לאישור לכל מלכי פולין בנוסח קאזימר הגדול משנות 1364 ו-1367; בכך ביטלו את תקפו של נוסח לאסקי. זיגמונט הראשון כבר אישר, בשנת 1507, את הקיומים בנוסח הנ"ל.

ב. הקהילות הגדולות בימי-הבינים (ערים ואנשים)

8. הקהילה היהודית וזכויותיה

ההתיישבות היהודית בפולין דרכה ממערב למזרח, בתחילה קמות אפוא קהילות בפולין-גדול, לאחר מכן בפולין-קטן, לבסוף ברוסיה-האדומה, פודוליה, וולין וליטא. במשך הזמן משתבש הסדר וישובים חדשים צצים זה בכה וזה בכה. הרי מהלך הדברים: תחילה קמות קהילות יהודיות בערי המלכות הגדולות; ברבות הימים כשנעשה צר בערים האלה, יוצאות כמה משפחות לעיירות או לישובים הקרובים ומייסדים שם קהילות-בנות, הנעשות, במרוצת השנים, בלתי-תלויות בקהילת-האם. כל מקום שיהודים מצויים במדינה הרי הם כפופים, ברוח הקיומים הראשיים, לריבונותו של המלך או בא-כוחו הווייודא. אולם במשך הזמן מתחילים האדונים הטריטוריאליים, כלומר בעלי הערים והכפרים שנתישבו בהם יהודים, לתבוע לעצמם את הזכות לשפוט את היהודים וליטול מהם נתינות. ענין זה קשור ומקושר במלחמת האצילים על יתרון השפעתם במדינה, המסתיימת בנצחונם. בשנת 1539 מסתלק המלך מקרותו על היהודים היושבים בערים הפרטיות ומעבירה לאדונים הטריטוריאליים. מכאן ואילך מתחלקים היהודים מבחינת החוק ליהודי המלך וליהודי האצילים. בימי-הבינים טרם היתה חלוקה כזאת.

מספר הקהילות היהודיות בפולין תלוי ברדיפות שבמערב. במאה הי"ג ידועות לנו רק קהילות אחדות: פלוצק, קאליש, ואולי גם קראקא. במאה הי"ד אנו שומעים גם על קהילות בפוזנא, פִּיֶּזְנֶן וקופאש בפולין-גדול, בלבוב ובצוזמיר בפולין-קטן, בלודמיר ובלוצק בוולין, וכן בבריסק, טרוק והורודנא בליטא. אולם כבר במאה הט"ו, וביחוד במחציתה השניה, הולכות ומתיסדות קהילות חדשות ומכסות, כעין רשת מסמיכה, את פני הארץ. נוסף לקהילות הגדולות, אנו רואים בפולין-גדול: גִּנְזֶן, שאמוטיל, שִׁירָאדו, לֶנְטְשִׁיק, וקונין; בפולין-קטן: בֹּלְכֵנִיא, זאטור, קרוסנו, סאָנְץ, פֶּרְשֶׁוֹבִיץ, טארנא, יאסלו; צצים גם ישובים, העתידים ברבות הימים להתחרות בהצלחה עם הקהילות עתיקות-היומין שבלבוב, קראקא ופוזנא. כוונתנו ללובלין, אשר בסוף המאה הט"ו עוד לא היה לה כמעט כל ערך.

גם במאזי קיימות למן המאה הי"ג קהילות יהודיות. הקדומה שבהן היא בפלוצק, אשר קיומה כבר בשנת 1237 מוכח הוכחה תעודתית. במחצית השניה של המאה הי"ד, בימי שלטונו של הדוכס יאנוש השני, מתהוות הקהילות בֶּשְׁטְשֶׁק, וִישְׁנֶגְרוֹד ובווארשא, אם-כי הידיעה הארכיונית הקדומה ביותר על-אודותיה היא משנת 1414.

על יהודי ווארשא מצויה בידנו רשומה ארכיונית משנת 1421, ועל הרחוב היהודי בעיר — משנת 1430. אותו רחוב היה בעיר העתיקה, במקום הבתים מס' 5 ו-7 ברחוב "וֹוֶנְזִיקִי דונאי". מכאן פנה הרחוב דרומה-מזרחה למקום הבית מס' 1 ברחוב רִיֶּצְקֶסקא. והבתים מס' 35—47 ברחוב פִּיֶּנָא עד לרחוב פִּיקָארֶסקא. בית-הכנסת נמצא במקום הבית מס' 7 ברחוב ווֹוֶנְזִיקִי-דונאי, ובית-העלמין, ליד בית-הקברות הנוצרי, בפרשת רחוב יאן-הקדוש וככר זאמקובי.

[illegible]

וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע ה' אֶת הַקּוֹל
וְיִשְׁמַע ה' אֶת הַקּוֹל
וְיִשְׁמַע ה' אֶת הַקּוֹל
וְיִשְׁמַע ה' אֶת הַקּוֹל

קופה של צדקה בבית-הכנסת הגדול בקוזמיר
 הקופה נתונה במסגרת שיש מימי הבארוק (המאה הי"ז). בתוך הכרכוב ראשי תיבות: מביא = מתן בסתר יכפה אף (משלי כ"א, י"ד).
 למטה בחוף קרטוש (מגנית) הכתובת: כי בצדקה יכון כסא לפק, גוטריקון לשנת שצ"ח - 1638

היהודים גרים גם מחוץ לרחובם וגם יהודים מעיירות אחרות במאזי עושים עסקים בווארשא. אחד מהם, לאזאר (אליעזר), סוחר עשיר ומלוה בריבית, הוא יהודי מִטְשֶׁרְסֶק. הוא מלוה ממנו לפריצים המאזיים ואף לדוכס עצמו. בשנת 1432 הוא עובר לצוזמיר ומניח את עסקיו במאזי לבנו יאכני וליהודי וארשאי אחר, יעקב. מחוץ להלוואות ממון עושה אליעזר מסחר בבקר ובעצים. גם יהודים וארשאים אחרים עושים כמוהו ומעלים בכך על עצמם את שנאת הסוחרים הנוצרים. אף כאן — כמו בקראקא — פורצות מהומות ופרעות, פרעות דמים פורצות ביחוד בשנת 1454.

בשנים שלאחר כך נשנו מהומות, עד שהדוכס גירש, בשנת 1483, את היהודים מווארשא, ואת בתיהם, בית-הכנסת ובית-העלמין, הועיד למטרות אחרות. מאז היתה לווארשא הזכות שלא לסבול יהודים (*de non tolerandis Judaeis*). אכן מצויים בפולין חבלים וערים שאין בהם יהודים כל-עיקר. הערים משתדלות להסתייע במצב עובדתי זה, כדי למנוע גם לעתיד בעד יהודים מלהתישב במקום והן מקבלות מאת המלך את הזכות הקרויה *de non tolerandis Judaeis*. משעברה מאזי, בשנת 1527, לפולין, השתדלה העיר וארשא בדבר אישור הפריווילגיה שלה, בהוציאה רק יהודי אחד מן הכלל, משה המוכסן, שנשאר בעיר משפך. כן לא היו יהודים בחבלים שהיו שייכים לפנים למיסדר הטבטוני. הזכות הזאת היתה דרך-משל לפיקדוש, שקיבלה אותה כבר בשנת 1309 מידי המִיִּיִּסְטֶר הגדול זיגפריד פון פויכטוואנגן. אנו קוראים שם: Gott zu Lobe und Marien zu Ehren, deren Diener wir sind, setzen wir und wollen wir es ernstlich gehalten haben, dass kein Jude, kein Schwarzkünstler, kein Zauberer, ... in unseren Landen nicht verhalten, noch geduldet werden sollen (לשבחן של אלוהים ולכבודה של מאריא, אשר אנחנו עבדיהם, הננו קובעים ורוצים לקיים בתמים, לבל ישהה בארצותינו ולא ייסבל בהן שום יהודי, מכשף, קוסם). משסופחו ארצות המיסדר לפולניה, השתקעו בבידגוש הרבה יהודים. מועצת העיר הסתמכה על הפריווילגיה הקדומה שלה וקיבלה רשות מאת המלך זיגמונט-אבנוסט לגרש את היהודים מן העיר ולא ליתן להם להבא להתישב בתוכה. כן לא נתישבו יהודים בדאנציק, טורן, ואֶלְפִּינג, ורק לירידים הגדולים נתקבצו ובאו לשם.

במשך הזמן נתישבו עדות קטנות של יהודים בעיירות הפרטיות שבסביבה, תמורת שלמונים גדולים לבעליהן, אולם עירית דאנציק סילקה אותם משם עד-מהרה, בהשגחה, שהמסחר והמלאכה יישארו אך ורק בידי הסוחרים ובעלי-המלאכה המאורגנים. לאחר מכן נותנים ליהודים לבוא אך אל הירידים הגדולים; התישבות קבע אסורה עליהם. מה שלא עלתה בידי היהודים לגבי דאנציק, עלתה בידם לעתים במקומות אחרים. משלא ניתן ליהודים להשתקע בתוך העיר עצמה, התישבו בקרבתה, על קרקע מלכותית או פרטית, והקימו שם קהילה, למורת-רוחה של העירייה. דוגמה לכך אנו מוצאים בלובלין, השומרת בקפדנות על זכותה *de non tolerandis Judaeis* ואף בראשית המאה הט"ז עדיין אינה מתירה לגור בגבולותיה אלא ליהודי אחד ויחיד, יוסקא, המוכסן והבנקאי היהודי ברוסיא (האדומה). שאר היהודים גרים מחוץ לעיר, במורדות המבצר המלכותי (פודזאמטשה), ורק בשעות היום הם באים העירה לסחור בה. אולם במשך הזמן עוברת הקהילה מפורזאמטשה לעיר עצמה, על-אף התנגדותם של העירייה וחברות בעלי-המלאכה והסוחרים. בדומה לכך התפתחו הרבה ישובים מאוחרים כגון דרוהוביטש וסאמבור ברוסיא, ראדום (קהילה יהודית פֶּפֶּשִׁיטִיק) בפולין-קטן ועוד.

המתישבים היהודים הם בדרך כלל יסוד עירוני, הם משתקעים אפוא רובם ככולם בערים ומקימים כאן את קהילותיהם. קהילה יהודית מֵאָוֶה לה כרגיל למושב רחוב אחד ובו ברחוב היא בונה את בית-הכנסת שלה, בית-המדרש, בית-המרחץ ובית-הקהל, בדומה לבית-המועצה העירוני. בית-העלמין משלים את שורת המוסדות של הקהילה, אולם הוא נמצא כרגיל מחוץ לחומות העיר, לעתים אף בריחוק רב. היהודים מתישבים ברחוב אחד לא מחמת אונס, כי-אם על-פי המנהג של ימיהם. אף מתישבים אחרים עושים כך, דרך-משל: אוקראינים, ארמנים, טאטארים (רחובות אוקראינים, ארמנים, טאטאריים); גם בעלי אומנות אחת מתישבים כאחד ומקימים רחובות של סנדלרים, חייטים, בורסקאים ועוד. ברחוב היהודי גרים לכתחילה גם נוצרים, כשם שאנו מוצאים גם יהודים בעלי בתים ומגרשים בשאר רחובות העיר. עם ריבוי האוכלוסין מתהווה צפיפות בעיר ומתחילה התעצמות על המקום. אז מסלקים את היהודים מן השכונות הנוצריות ודוחקים אותם לרחוב היהודי בלבד. תוקף חוקי להפרדה גמורה זו של היהודים נותנת הכנסיה. תקנות הסינודים דורשות שיגורו בשכונות מיוחדות, מופרדות משאר כל העיר בחומה, גדר או תעלה. אף ההיאבקות הכלכלית גורמת להתהוות

רחוב נבול. היהודים הם יסוד מסחרי והם מתישבים אפוא במקום הנוח להם ביותר למסחרם. בערים של ימי-הביניים התקיים המסחר בשוק, כאן עמדו החנויות או ה"כיפות" של הסוחרים. כאן היה גם בית-המשקל העירוני. אשר כל סחורה דינה שתעבור דרכו. היהודים משתדלים אפוא להתישב בסמוך לשוק, דהיינו ששכונתם תהא מחוברת למרכז העיר. כך היה בקראקא, מקום שהרחוב היהודי (רחוב אַנְנָה הקדושה) הוביל משער הסנדלרים לשוק הראשי; כך היה בפוזנא (כעת רחוב היהודים) ובהרבה ערים אחרות. במקום שהיהודים אינם יכולים לתפוס רחוב הגובל עם השוק, הרי הם תופסים רחוב מקביל לו (לבוב, צוזמיר; מבין הערים המאוחרות: אַפְטָא, קְנֶטְשִׁין וכו') או קרוב לו; על-ידי-כך עובר המסחר מן השוק העירוני לרחוב היהודי. כדי למנוע את הדבר הזה, משתדלות העיריות לרַחֵק את היהודים מן הרחובות הסמוכים לשוק או לסגור את הרחוב היהודי (שער) ולנתקו ממרכז העיר.

אולם אף היהודים אינם יושבים בחיבוק ידים במאות השנים של ישיבתם בערים. במשך הזמן נעשה המקום ברחוב היהודי דחוק להם ובתוקף המציאות הזאת חותרים הם להרחבת שטח מושבם. השאיפות המנוגדות של היהודים והעירונים נמגשות אפוא בחצי הדרך ועל רקע זה פורצות התנגשויות, לעתים נסערות מאוד ועקובות מדם.

בדבד עם ההיאבקות על הרחבת שטח המושב, נטושה כרגיל מערכה לא פחות עקשנית על זכות המסחר בעיר. העיריות יוצאות מן ההנחה המקובלת בימי-הביניים, שרק הסוחרים ובעלי-המלאכה המאוגדים זכאים לעסוק במסחר ובמלאכה ואילו כל השאר אסורה עליהם הפרנסה בעיר. רק הסוחרים ובעלי-המלאכה הנוצרים מאוגדים, ליהודי אין מקום באגודה ואין רוצים לתת לו מקום בעיר. אולם כיוון שהיהודי רוצה וצריך לחיות, הרי הוא עושה מסחר ומלאכה בעיר, על-אף האיסור של האדונים מחברות בעלי-המלאכה ומהמועצה. מכאן חיכוכים, תלאות, משפטים, פרעות ביהודים והחרמת סחורותיהם. מכאן גם הרצון הגובר והולך לטרוד את היהודי מן העיר. בתוך המלחמות על זכות הישיבה וזכות הפרנסה מתארעים דברי ימי היהודים בערי פולין, בכל מקום באותה חמה שפוכה, אך בתוצאות שונות. קראקא, לבוב ופוזנא הן דוגמאות אופייניות למאבק זה.

9. היהודים בקראקא

בשלוש ערים ראשיות של ארצות פולניות קמו קהילות ראשיות. קורות יהודי קראקא הן הקדומות ביותר, אם-כי אין מן הנמנע שקהילת קאליש או קהילת פוזנא קדומה כמותה; הרשומות ההיסטוריות של קהילות פולין-גדול מהעת ההיא לא נשתמרו עד ימינו.

כבר בשנת 1304 מזכירות התעודות רחוב יהודי בקראקא. הוא רחוב אַנְנָה הקדושה כעת. ברחוב זה היו ליהודים בית-כנסת, בית-מרחץ, בית-הקהל ובתי-מדרשות. אולם יהודים גרים גם מחוץ לרחובם, כשם שלנוצרים בתים משלהם גם ברחוב היהודי. כמעט עד סוף המאה הי"ד רוכשים היהודים בקראקא בתים ומגרשים עד שהם תופסים לא רק את הרחוב היהודי רובו ככולו, אלא יושבים בדי צפיפות גם ברחובות הסמוכים. בינתיים הולכים אוכלוסי קראקא ומתרבים, המקום בעיר נעשה דחוק להם, והעירונים פונים נגד היהודים ואינם מרשים להם להוסיף ולקנות בתים ומגרשים. מיפנה זה גיתן להיקבע בשנת 1392, עם מכירתו של בית אחד. הקונה מתחייב בחוזה לחזור ולמכור את ביתו אך לקאתולי בעל זכות עירונות בקראקא. תנאי דומה כלול מכאן ואילך כמעט בכל חוזה המיקח והממכר של נכסים דלא גידי.

המלך ולאדיסלאב-יאגללו תקע טריז ברחוב היהודי בייסדו את האקאדמיה בקראקא (1400). הוא קבע את מקומה ליד הרחוב היהודי, בבית שנקנה לא מזמן מיהודים. עם התרחבותה של האקאדמיה הוסיפו וקנו מיהודים בית אחר בית והדברים הגיעו במשך הזמן לידי כך, שלא נשארו ברחוב אלא בית-הכנסת ושאר מוסדות הקהל וכמה בתים פרטיים. שאר התושבים עברו לרחובות הסמוכים, בסביבת ככר שְׂטֶשְׂפֶאנְסְקִי. לקביעת האקאדמיה ברחוב היהודי היה עוד צד של רעה, בכך נזדמנה לתלמידים כל-יום-תמיד שעת-כושר לתעלולים, לרגימת בתייהם של ישראל ולתוללים על מנהגם ותפילתם. וכענין הרחוב ענין המסחר והמלאכה. כבר בימי קאזימר הגדול מתאוננים העירונים, שהיהודים סוחרים בכל מיני סחורות, בסיטונות ולאחדים, שהם עומדים בגלוי ליד בית-המשקל העירוני וכו'. במאה הט"ו עצם

המסחר היהודי, הרבה סוחרים חדשים שבאו מהמערב מנהלים עסקים בקנה-מידה גדול, סחורות הולכות למזרח ולמערב וכן מגיעות סחורות מבקסלא ומדאנציק, מלבוב ואפילו מקושטא. העירונים רוחשים איבה לבני-תחרותם ורוצים ליפטר מהם בכל מחיר. מזמן לזמן פורצות מהומות בעיר. על יהודי קראקא עוברות שעות קשות, ביקורו של קאפיטסראנו נדון היה למלא את לבבם אימה ופחד. אך עזב קאפיטסראנו את עיר-הבירה ודליקה גוראה פרצה, וסכנת כללית נשקפה ממנו כמעט לעיר כולה. "רבים האמינו בתוס-לב — כותב דלוגוש — שהדליקה הגדולה כל-כך היתה עוגש מן השמים על מתן הפריוילגיות ליהודים, לעלבוננו של אלוהים. שכן היו המחסנים היקרים ביותר של היהודים בביתו של תומאש, הבית אשר בו אחזה האש לראשונה. עשר שנים אחר השריפה היתה בקראקא התנפלות של הצלבנים, לאחר מכן דליקה חדשה ופרעות חדשות.

אולם כל הפורעניות האלה אינן מניחות את דעתה של האקאדמיה ודעתם של העירונים. שהרי אין בכך פתרון לשאלת הרחוב היהודי ושאלת המסחר; האקאדמיה והסוחרים, גם שניהם מבקשים ליפטר מן היהודים.

האקאדמיה היא הפותחת בדבר. ב-29 ביאנואר 1469 יושב, ב"פוליש" (בפרוודור) של בית-הכנסת, פחוק, שופט-היהודים יאן-כאמץ מדובראנוביץ, יחד עם סגנו, סופר, וחמשת ראשי הקהל. בפני בית-משפט זה נעשה הסכם בין ראשי הקהל קראקא מצד אחד ובין הקאנוניקוס יאן דלוגוש מצד שני. בתוקף ההסכם הזה מנתרים היהודים לטובת האקאדמיה על כל בניניהם ומגרשיהם ברחוב היהודי, דהיינו שני בתי-כנסת, הקדש, בית-מרחץ, בית-הקהל, בית-העלמין וכדומה, ותמורת זאת מקבלים הם מגרש ברחוב שפיגלארסקא, ליד בית-הכנסת החדש שלהם. כל נכסי היהודים ברחוב נאמדו במאתים שוק גדול וזה היה שווי של המגרש החדש שנרכש. החוזה נעשה כדין ובמהרה נטשו היהודים את בתי-כנסיותיהם, אשר דורות התפללו בהם, ואת בתי-העלמין שלהם, ויד קרה של בנאי מיהרה וטיאטאה את שרידי הישוב היהודי הקדום על אדמת פולין והקימה במקומם בניי האקאדמיה. חלק מן הספריה האיגללוגית נמצא כפי הנראה בתוך בית-הכנסת הישן; לפני יובל שנים עוד היו רואים על אחד הקירות כתובת עברית.

מעקירת היהודים לכרך ששפאנסקי נהנתה האקאדמיה בלבד, לסוחרים ולבעלי-המלאכה אחת היה מאיזה צד של השוק גרו מתחריהם היהודים, מהומות חדשות בעיר, מעשי-שוד חדשים בעת הדליקה בשנת 1477, שוב אימים בגירוש מן העיר ושוב ויתורים מצד היהודים. העקירה בשנת 1469 היתה מכאיבה עד מאוד; נטישת בתי-הכנסת ובתי-העלמין שברה לב יהודי לא אחד; אך לא נגעה בדרך בלתי-אמצעית לקיומם ולחיהם של יחידים. למען פת הלחם הניחו את הנפטרים ואת המקומות הקדושים. אולם בשנת 1495 עושים היהודים הסכם גרוע מזה; כדי שיוכלו להישאר בקראקא מנתרים הם על זכות המסחר והמלאכה.

בששה ביוני 1485 עומדים בפני המועצה כל ארבעת ראשי הקהל, בכללם הבנקאי העשיר משה פישל, ומתחייבים "ברצון נפשינו, בלי שום אונס כלל, שלא להתעסק בשום סחורה. וכל עניני סחורה או פרקמטיא נחדל ונעזוב לגמרי. גם לא נוכל לקחת מיני סחורות או פרקמטיא מסוחרים למכרו על ידינו לגויים אחרים..." כלומר היהודים אסרו על עצמם לא לסחור בשום סחורה, הן משל עצמם והן משל גויים בעמילות. מותר ליהודים למכור בבתייהם רק משכונות שבידם שעבר זמנם ואבדו בשל כך לבעליהם. מחוץ לבית אסור למכור אף את המשכונות, פרט לימי השוק והיריד, ואף זאת בתנאי שיוכלו להוכיח בשבועה, כי החפצים האלה אמנם ניתנו להם בעבוס. יהודים, איש או אשה, שייקצאו נושאים-זונותנים בסחורה אחרת או בימים אחרים, ייפלאו וישבו בתפיסה עד שישלמו קנס שלושה זיקוקים. לעניים הותר למכור צניפים וצוארונים מעשה ידיהם; שאר כל המסחרים והמלאכות אסורים על היהודים לעולם.

כתב הוויתור, שנכתב ונחתם עברית, שמור עד היום, במצב טוב ביותר, בארכיון העירוני בקראקא. זאת היא הקדומה בתעודות העבריות שיש לנו בפולין.

היהודים ויתרו "ברצון נפשם וכלי שום אונס" על זכות המסחר והמלאכה; קשה היתה ההחלטה, אך קשה מזו הביצוע. היהודי ביקש לחיות ויכול היה לחיות רק ממסחר ועל-כן הוסיף לסחור בסתר, על-אף ההסכם. דבר זה מרתיח את ההתחרות הנוצרית. העירונים של קראקא, בידם אמצעי חוקי, הוויתור-מרצון של היהודים, בידם כוח-הכפייה של החוק, הגובע מוויתור זה, והם משתמשים בכך: מחרימים סחורות של יהודים וחובשים אותם בבית-הסוחר. דבר זה גורם לאנדרלמוסיא ומהומות.

העיריה מצוה בשנת 1492 לתרגם את כתב-החוקים לשפה הגרמנית ולהכריזו בחוצות העיר. היהודים מצבם הולך ונעשה קשה ללא נשוא, עד שנתרגשה בשנת 1494 הפורענות.

היה הדבר בחורש יוני אותה שנה. זה עתה בא לקראקא שליח הסולטאן עם שיירה נהדרה בת מאתים גמל. הגמלים עמדו לפני בית-המועצה, לתמהונו של האספסוף. והנה נפלה דליקה וכן רגע הקיפה את מרבית העיר. ההמון התנפל על בתי היהודים ותנויותיהם והתחיל בוזז אותם. היהודים עמדו על נפשם ככל שיכלו ורבים מהם נספו בכך. כמו תמיד ספלו על היהודים חשד בהצתת העיר, אסרו את ראשי הקהל ואת הרב ופתחו במשפט. היהודים ערערו בחצר המלך, מקום שהיתה להם "דריסת-רגל", באמצעות "הספקים" העשירים. עמד לימינם גם קאללימאך ועד-מהרה שוחררו האסורים. אולם העירונים, הנתמכים על-ידי הקלירוס, לא אמרו נואש ומשלחת של סוחרים ובראשה יאן טוויזן הולכת אל המלך, מעמידה אותו על הנזק שגורמים היהודים ומבקשת לסלקם מן העיר. המלך אולבראכט אינו מתרצה לכך, אך טוויזן חוזר ובא אליו ומביא לו מכתב מאת הקארדינאל פרידריך, אחיו של המלך. במכתב זה קובל פרידריך, שאין המלך משגיח במתרחש סמוך לו ואינו שומע אלא לעצותיו של קאללימאך. "הדברים הגיעו לידי כך — הוא כותב במכתבו — שהשופטים ממאנים להוסיף ולנהל את המשפט ולחתוך את הדין, אף-על-פי שכבר איבדו בחקירה כשני חדשים ועמל לא מעט, וכלום יאה שהשחדלותו ועמידתו של בן-חוץ-לארץ אחד למען היהודים תהא שקולה בפני הוד מלכותך, כנגד אמונתם וחזקתם של אנשים כה רבים, כנגד מעלתי אני? וכי אין צריכין לשמש לנו אזהרה כל אותן הפורעניות שבאו עלינו מן השמים: שריפת הדמים בקראקא, שטפונות, שלא היו כמותם בימינו, דבר, שבי אלפים רבים, חבלים שהושמו שממה, אויב בשער... באמת ירא אני פן תתקיים גבואתו של קאפיסטראנו, אשר השמיע לפני שנים בקראקא!..." יאן-אולבראכט נתבהל מחמת איומיו של האח הקארדינאל וגירש את היהודים מקראקא (1495). היהודים נטשו את בתי-כנסיותיהם החדשים שבכרך שטשפאנסקי ושאר מוסדות הקהל ועברו לקוזמיר הסמוכה. מבית-הקברות היהודי שמעבר לשער הסנדלרים (עכשיו שדרות וראשית הרחוב הכרמלי) לא נשתיירה מאז ועד היום אף אבן אחת.

קוזמיר, כעת פרבר של קראקא, היתה לשעבר עיר בפני עצמה, שנוסדה על-ידי קאזימר הגדול. כבר בשלהי המאה היידי גרים שם יהודים ולהם בית-כנסת משלהם. על קדמותו של בית-הכנסת מעידה כתובת על-גבי קופה-של-צדקה הנמצאת בתוכו והיא משנת 1407*.

בית-הכנסת בקוזמיר הוא הקדום בכל בתי-הכנסיות הקיימים בפולין. הוא בנוי לפי דוגמת בתי-הכנסת שבולרמייזא ופראג; בסגנון גותי. על פני מסד רומאני גם מתנשאת כיפה גותית גבוהה וקלה, נשענת על שני עמודים. בשל העמודים האלה הרי הוא דו-עזרתי. בתווך, בין העמודים, מתנשאת הבימה. הבימה מוקפת מכל צד סורג-ברזל יפה, ומראה ככלוב גדול. שתי מדרגות לבימה. לבית-הכנסת מבחוץ אתיק בסגנון הרנסאנס הקראקאי, המשווה לו מראה מבצר. עוד בית-כנסת דו-עזרתי, אך חדש יותר וגדול יותר, נמצא על אדמת פולין רק בעיר חלמא.

לכאן, לקוזמיר, עברה עדת קראקא רבת האוכלוסין והעשירות; אין פלא שמיד נעשה צר בעיר ובבית-הכנסת, ומה גם שבעת ההיא גורשו היהודים מכמה וכמה ערים צ'כיות והרבה מהגרים חדשים באו לפולין.

כבר בשנה הראשונה פורצת בקהילת קוזמיר מריבה בין התושבים הישנים לבין החדשים, המתגלה כלפי חוץ כמחלוקת בין יהודי פולין לבין יהודי גיהם. מחלוקת זו מסתיימת בפסק-דין של המלך ניגמונט הראשון בשנת 1519 ובהכרת זכויות מסוימות ומוגדרות-מראש לכל אחד מהצדדים היריבים. ממושכות יותר שתי מריבות אחרות: המחלוקת שבין היהודים לבין עיריית קוזמיר על הרחבת השכונה היהודית, והמחלוקת שבינם לבין עיריית קראקא על זכות המסחר והמלאכה בעיר.

שתי המערכות נטושות זו קבל זו שלוש מאות שנה והן עיקר תכנון של תולדות היהודים בקראקא ובקוזמיר.

על רקע תולדות ישראל בקראקא מתפתחות ועולות כמה משפחות עשירות ומהן מתנשאות בראש הקהילה והעיר משפחת פישל. בני המשפחה באו לקראקא מן המערב באמצע המאה הט"ו וחפסו מיד, על-ידי שידוכים ועשירות, את המקום הראשון. אף אפרים פישל עושה עסקים נרחבים מאוד, אך עיקר גדולתה של המשפחה הוא מעשה ידי בנו, משה. משה

* לאחר מכן חזר בו המחבר, בעקבות בקורת של מ. גרקס, וקבע, כי הקופה מאוחרת, כניכר מסגנונה הבארוקי.

פישל הוא בעל בתים רבים בקראקא, מנהל סחר סחורות נרחב, אך עיקר עיסוקו: חכירת מכסים וכן מסים אחרים, ביחוד בפולין-גדול. וכך הוא משמש. בשנת 1499, גובה מסייהם של ישראל בכל קהילות פולין-גדול והוא מחמיר לגבי בני-דתו, עד שהללו מתאוננים עליו לפני הקארדינאל פרידריק. בשנת 1503 הוא חוכר מסים כלליים באותה ארץ, ונוסף לכך את מכס סוכאטש ובמשלם בעד כל זאת לאוצר המלך תשלום שנתי בשיעור 2500 אדומים, שתי אבנים זעפרן ועשר אבנים פלפל. נוסף לעסקיו הפרטיים, הוא מוצא זמן וסבלנות להתעסק גם בצרכי קהילתו. הוא יושב בקהל וחזקתו, בשנת 1485, יחד עם חבריו, על כתב-הוויתור הנודע על זכות המסחר והמלאכה, ובשנת 1494 הוא נחבש, יחד עם אחיו וחתנו ושאר מנהיגי הקהל, בבית-הסוהר.

אשתו של משה, שמה רחל או ראשקא, היא אשה זריזה ובעלת-השפעה שלא כרגיל. היא יספקת של חצר המלכה-האם אֶלְבִּיטָה ומכאן היכרותה עם בני-המלכים. המלך קאזימר היאג'ללוני עצמו לוות ממנה בשעות הצורך, וכך עושים גם בניו יאן-אולבראכט ואלכסנדר. לא ייפלא אפוא, שלאחר גירוש היהודים מקראקא, קיבלה היא לבדה רשות לגור בעיר, ולמען תוכל להיענות לכל קריאה לשירות החצר.

היהודים העשירים היו מבקשים להעמיד לבניהם כסאות-דבנות בקהילות הגדולות, או להשיא את בנותיהם לרבנים וחכמים. בנם של משה וראשקא, אפרים או פראנצ'שק, לא עסק בתורה אלא היה בנקאי וחוכר הכנסות ציבוריות, אך בנותיהם נשואות לחכמים נודעים-לשם. האחת נישאה לרבה של קראקא, המקובל הידוע ר' אשר לעמל, ואילו השניה היתה לאשתו של ראש הישיבה הנודע, אבי שיטת "החילוקים" בלימוד התלמוד בפולין, ר' יעקב פולאק.

ר' יעקב פולאק מוצאו מפּוֹלָאן, מקום שלמד תורה מפי חכמים מפורסמים ובפרט מפי ר' יעקב מרגליות מִקְּנֶסְבוֹרֵג. אחרי כן עשה איזה זמן בפראג ולבסוף עבר לקראקא. כאן אנו רואים אותו כבר בשנת 1494 וכאן הוא נחבש, עם יהודים אחרים, בבית-הסוהר. לאחר שקהילת קראקא עברה לקונומר, הוא יושב כאן ומרביץ תורה ומעמיד תלמידים הרבה. גדולי החכמים בפולין מבית-מדרשו יצאו, בכללם גם מי שהיה אחר כך רב בלובלין, ר' שלום-שכנא.

ר' יעקב פולאק הוא החכם היהודי הראשון בפולין, ששמו היה לנחלת ההיסטוריה. הוא גם הרב הראשון שנתמנה על-ידי השלטון. בשנת 1503 מינה אותו המלך אלכסנדר לרב של פולין-קטן ונתן לו הרבה זכויות ופריבילגיות.

גירוש היהודים מקראקא גרם, בדומה לגירוש היהודים מליטא ומספרד, למעשי-שמד מרובים. אף כאן התנצרו יהודים עשירים, שלא רצו להיפרד מארמונותיהם ומגניהם. הנהגת-כ"ן התנצר אחד מאחיו של משה, סָטְפָאן. האם המטבילה היתה אֶלְבִּיטָה. אלמנת קאזימר היאג'ללוני, שהשפיעה עליו חסדים כל ימי חייה. אחר התנצרותו מרחיב סטפאן את עסקיו, חוכר חדרי-מכס מרובים יותר, מכרות-מלח וכדומה, ומגדיל מהר את רכושו. אל בני-דתו מלשעבר הוא מתייחס באיבה. כשפרצה בגרמניה המחלוקת בין ההומאניסט יוהאן רויכלין ובין הדומיניקאנים של מִנְצָא, הצטרף סטפאן אל המומר הגרמני פֶּפֶרְקוֹרן, כדי להצר לישראל ולהביא לשריפת התלמוד. מחלוקת זו, שהסעירה אז כמעט את כל אירופה, היא אָפִיסוֹד במלחמה על חירות המצפון והמדע, שהתחילה כבר בשנים הראשונות של המאה ה-15, — דמדומי השחרית של הזמן החדש.

10. היהודים בלבוב

בשנת 1340 נספחה לבוב ורוסיה-האדומה כולה לפולין; עד אותה שנה היתה מקום-מושבם של דוכסים רוסיים. לבוב הרוסית לא היתה במקומה של עכשיו, כי-אם בפרבר רחוק, לאורך רחוב ז'ולקִיבסקי, למן שער-המכס העירוני עד לשוק הישן, בקרבת המצודה הגבוהה. בתחתית המצודה (מעל לשוק הישן) התנוסס מבצר הדוכס, ולרגליו, בשוק הישן, היה בית-יראה קטן על שם יאן הקדוש, אולי הקדום בנתי-היראה הלאטיניים ברוסיה. לא רחוק מן המבצר והשוק, בין רחוב ז'ולקִיבסקי ונהר פֶּלֶטְנָא (ככר התבואה), גרו היהודים וכאן היה להם בית-כנסת, שעלה באש אך בשנת 1624. בצד הקהילה היהודית נמצאת, ברחוב הקראי (החוצה את רחוב ז'ולקִיבסקי, אחרי תחנת-הרכבת פוֹדְנָאמְטְשֶׁה), קהילה יהודית שניה, הקהילה הקראית. על שתי הקהילות איננו יודעים אלא שהתקיימו ושנתנו למלך נתינות בשוה-כסף ובאנגריה (שפיכת סוללות וכו'). לשתי הקהילות היה בית-עלמין משותף, שנשתמר עד היום; סוגרים עליו הרחובות ראפופורט, מייזלש, קלפאר ושפיטאלנא. הרי זה הקדום בבתי-העלמין היהודיים המצויים כיום בארצות פולין.

באמצע המאה הי"ד — כבר בימי מלכותו של קאזימר הגדול — פקדה את העיר דליקה גדולה, שהחריבה אותה במידה כזאת עד שהתושבים נתנו דעתם לעזוב את העיר לחלוטין ולתור להם מקומות-מושב חדשים. המלך ציווה אז לברא יער שבקרבת העיר, בעמק הנהר פֶּלְטֶנְיָא, וכאן ייסד את לבוב החדשה. גם כאן, כמו בשאר הערים, המתישבים הגרמנים הם שכלכלו את עניני העיר, הקיפוח חומה והשתררו עליה. בשנת 1356 קיבלו הלבובאים החדשים הללו זכויות מאגדבורגיות, שערכו לשלטונם בעיר והקנו את הזכות לשאת משרות עירוניות להם בלבד. בעניני דין ומשפט הם כפופים ל"סקאפיני" ובראשם ה"וויט" או האדווקאטוס. אכן באותה לבוב החדשה מצויים גם לאומים אחרים דהיינו: ארמנים, אוקראינים, יהודים, וטאטארים-מוסלמים ולהם מניח המלך בעניני דין את הברירה, להידון לפני הסקאפיני והאדווקאטוס, או להידון לפני ראשיהם הם בנשיאותו של האדווקאטוס. היה זה אפוא צירוף של אבטונומיה וחוק מאגדבורגי, וממנו צמח ועלה בית-הדין הארמני. חוק זה כוחו היה יפה לגבי היהודים רק שנים אחדות, כי בשנת 1367 כבר נתן קאזימר הגדול ליהודי קראקא, צומיר ולבוב כתב-קיום כללי ובכך פֶּטְרֶם לתמיד מריבונותם של העירוניים. מאותה שעה יש ליהודי לבוב אותן הזכויות עצמן שלשאר כל היהודים בפולין ובמערב אירופה.

עם תקומתה של לבוב החדשה לא נמחתה גם לבוב הישנה, אלא נעשתה פרבר נרחב, רב-אוכלוסין ומסחרי מאוד. כאן מחוץ לעיר נשארה גם הקהילה היהודית הישנה ואחותה הקראית, וכך נתקיימו בלבוב, בסוף המאה הי"ד, שלוש קהילות: "הקהילה הקדושה שמחוץ לעיר" היא הקהילה הישנה שבפרבר הקראקאי, הקהילה הצעירה בתוך העיר, והקהילה הקראית. ספרי-החשבונות הקדומים ביותר, משנת 1383, כבר מזכירים רחוב יהודי בעיר. רחוב זה היה חלק מרחוב הפחחים דהאינדא, למן הרחוב הרוסי עד לככר החלפנים, וקטע מרחוב בואימוב, למן רחוב החלפנים עד לבית-הגנשק הישן. באותו מקום, אשר בו מתנוסס עתה בית-הכנסת העירוני הגדול (בואימוב 57), עמד בית-הכנסת העתיק ביותר של יהודי לבוב בתוך העיר; הוא פוֹרַק אך בשנת 1797.

הקהילה הקראית נשארה בפרבר ובשנת 1475 באה לידי הסכם עם הקהילה הרבנית שמחוץ לעיר על חלוקת נתינותיהן המשותפות למלך ולמבצר. בראשית המאה הט"ו נטשה קהילה זו את בית-הכנסת שלה ואת רחובה ויצאה כנראה להליץ, שכן באותו זמן רואים אנו בהליץ קהילה קראית חדשה ומאוכלסת למדי.

לבוב היתה בימי-הביניים מרכז מסחרי חשוב, הואיל וכאן נתחברו הדרכים ממזרח וממערב, לכאן הובאו סחורות מקושטא ומן המושבות של גִּינְוָא: פפא (פיאודוסייה), קיליץ, עיר-לבן (ביאלוגורוד, אֶקְרָמָאן) וכן מברסלא ומדאנציק. מזרח ומערב תקעו כפם זה לזה בשוק של לבוב, לא ייפלא אפוא שהעירוניים בלבוב עלו עד-מהרה לתקיפות ועשירות. המסחר עם המזרח היה לכתחילה בידי הארמנים, שהיו עדה גדולה ועשירה בעיר, ועמם מתחרים היהודים, והיהודים מצליחים להתחרות עמם, בפרט שהתורכים כובשים את קושטא ועולים על מושבות הים השחור. הסוחרים הנוצרים לא ימָלֵאם עוד לבם לצאת לארצות האסלאם ורק היהודים מקיימים ומגבירים את קשריהם עם המזרח. במחצית השנייה של המאה הט"ו עוברים יהודים רבים מכפא ומקושטא ללבוב וכאן הם פותחים סוכנויות לאימפורט ולאקספורט של סחורות חוץ. ליד הסוכנויות המזרחיות האלה מצליחים יהודים מקומיים לעשות בזמן קצר עושר רב ולקשור קשרים בלתי-אמצעיים עם בתי-המסחר ובתי-החרושת הגדולים בנירנברג, ברסלא, דאנציק וכדומה. סיפוח ארצות המיסדר הטבטוני לפולניה והאקספורט המוגבר של תבואה, בדרך הניסל, לדאנציק אף הוא נותן פת ורווחה ליהודים רבים.

העירוניים בלבוב חוששים לגידול זה של המסחר היהודי, רואים בו את מפלתם המהירה שלהם ומשתדלים בכל האמצעים למנוע את ההתפתחות הזאת. ההסכם בקראקא משנת 1485 היה אות וסימן להתפרצות המלחמה בלבוב. כבר בשנת 1488 אוסר בן-המלך יאן-אולבראכט על יהודי לבוב כל מסחר שהוא, פרט לממכר משכונות. פקודה זו עלולה היתה לשים קץ למסחרם של היהודים, אך השפעתם גדולה היתה משירפו ידיהם. הם התיצבו אפוא למערכה וכבר בשנת 1493 מוציא יאן-אולבראכט interim (פקודה לפי-שעה, עד שיבוא ללבוב), שבו הגביל את מסחר היהודים וצמצם אותו בשני דברים בלבד, דהיינו אריגים ושנרים. אכן אריגים מותר להם למכור בירידים שבלבוב רק בסיטונות, ושנרים — רק אלף לשנה. העירוניים מעוניינים היו ליטול לעצמם את המסחר הקמעונאי המכניס ולהניח להם ליהודים את יבוא הסחורות מן המזרח, הקשה והמסוכן. אולם היהודים אינם מרוצים ממסחר מוגבל זה ומשיגים (1503), בהשפעתם הגדולה בחצר המלך אלכסנדר,

את חופש המסחר בכל הענפים, וכל אותן ההנחות במכסים אשר לשאר כל תושבי לבוב. דבר המובן מאליו, שתושבי לבוב לא אמרו נואש ובראשית המאה ה־15 מתחילה בעיר היאבקות בין היהודים ובין העירונים על זכות המסחר, הנמשכת בלא הפסק שלוש מאות שנה.

על רקע התעצמות זו על זכויות המסחר, עולה, בסוף המאה ה־15, דמותו של הסוחר היהודי הגדול יוסקא. יוסקא (יוסף) הוא בנו של שכנא, המוכסן העשיר מלבוב, שותפו או קרובו של וולטשקו הידוע לנו. משפחה זו מוצאה מהרופנישוב, אולם כבר במחצית הראשונה של המאה ה־15 היא משתקעת בלבוב ובשל רכוש וקשריה בחצר המלך היא עולה מיד לגדולה. כבר בשנות 1484–1487 חוכר יוסקא את המכסים בהרופנישוב, לובלין וקלז, כמה שנים לאחר מכן אנו מוצאים אותו בחדר-המכס בלובאטשוב; בראשית המאה ה־16 הוא חוכר את המכס בלבוב ובקלמא. מדמי החכירה מנכה יוסקא את חובות חצר המלך ואת היתרה הוא משלם במישרין, על-פי הוראות המלך, לארכיגמון הלבובאי ולשאר שררות חילוניים וכנסתיים. בשל כך נעשה יוסקא מגדולי הפינאנסיסטים בעלי-ההשפעה ברוסיה ובולין.

אולם עשירותו של יוסקא והשפעתו העלו עליו את איבת העירונים בלבוב ולובלין, ולא ייפלא, שהצלבנים, אשר התקינו עצמם לעלות על תורכיה (1504), בזזו את נכסיו ובתיו בערים. יוסקא ידע אמנם למהר ולהוציא שכר כנגד ההפסד, אך לא יכול להוסיף ולחכור מכסים מרובים ברוסיה, הואיל והכמרים קמו עליו וגם האצילים נקטו עמדה עוינת כלפי המוכסנים היהודים.

בשנת 1505 הותקן חוק בראדום, שאסר ליהודים להוסיף ולחכור הכנסות ציבוריות. גזירה זו—החוזרת ונשנית בתקנות הסיימים והסיימיקים במשך כל המאה ה־15 וה־16—היו לה לשעה התוצאות הרצויות. יוסקא מניח את החכירות המכניסות ועובר ללובלין, מקום שהוא יושב—היהודי האחד והיחיד—בתוך העיר, בביתו שלו; שאר כל היהודים גרו בפרדואמטשה, מחוץ לחומותיה של לובלין.

בלובלין עושה יוסקא עסקי הלואות גדולים וכאן הוא נפטר לעולמו בשנת 1507, בהורישו לאשתו רכוש וחובה לחנך כמה ילדים קטנים. בדומה לאלמנתו של משה פישל, יודעת גם גולדא, אשתו של יוסקא, לקשור קשרים בחצר המלך זיגמונט הראשון ועל-אף התנגדותה של עירית לובלין נשארה בעיר. נשאר על-ידה גם בנה-בכורה פסח. שקיבל מאביו את עסקיו הנרחבים. אך לא בו נתברכה המשפחה, כי-אם באחיו הצעיר שלום-שכנא. צעיר בעל כשרונות נעלים היה ולא ייפלא רצון-נפשה של האם, שיהא הוא לפחות רב באחת הקהילות הגדולות.

שלום-שכנא גולה לקראקא, לשיבת ר' יעקב פולאק, ועד-מהרה הוא קונה לו שם של גדול בתורה. אחר שובו ללובלין, הוא משמש כאן רב. ובשנת 1541 ממנה אותו המלך זיגמונט הראשון לרב ראשי של פולין-קטן, יחד עם ד"ר משה פישל (בנו של פראנקשק). ר' שלום-שכנא נפטר בלובלין בשנת 1559 והוא טמון שם בבית-העלמין הישן.

11. מסחר ומלאכה

גם בפוזנא ובערים אחרות השתלשלו הדברים כמו בקראקא ובלבוב. כל מקום ומקום מצר והולך, הן בשטח והן במחיה, והיהודים אנוסים לדחק עצמם ברחוב אחד או שנים, עד כמה שאין העירונים מצליחים לסדרם לחלוטין. כבר בסוף המאה ה־15 ובתחילת המאה ה־16 רואים אנו כמעט בכל ערי המדינה רחובות או שכונות מיוחדים ליהודים, הקרויים במערב גיטאות. בסוף המאה ה־15 מתחילה גם הגבלת המסחר היהודי, אשר לפני כן היה להתפתח דרך חירות. הסכם קראקא משנת 1485 היה אות וסימן ללבוב ולפוזנא. במשך הזמן מתחברות הערים הראשיות ומתיצבות יחד למערכה במסחר היהודי העצום. התחברות זו חלה בשנת 1521.

במשך כל ימי-הבינים עדיין אין המסחר היהודי מוגבל. סעיפים בודדים של כתב-ההקיום הראשי ערבים לחופש זה, והמחסור בסוחרים נוצרים והכשרון המסחרי הנסוע ביהודים מדורות מוסיפים להם חייל וכוח לעבודה זו. מלכי פולין לא ניהלו מדיניות מסחרית חכליתית. כל פקודותיהם היו תמיד תוצאה של בקשות העירונים, ומעולם לא היתה להם מטרה ברורה ומפורשת—אם הוצאו לעתים פה ושם פקודות מכוונות נגד היהודים או האצילים, לא היו מקפידים ביותר על קיומן.

בימי הביניים היו המרכזים העיקריים לסחר המזרח: לבוב, לוצק ולודמיר. כאן אנו פוגשים סוחרים יהודים מובהקים, דרך כאן עוברת סחורה משליזיה למזרח הרחוק וחוזרת סחורה מזרחית: משי, תבלין ונשק. קרוב לאמצע המאה הטיז כבר אנו רואים כאן יהודים מכפא, מניציצה ואפילו מקושטא, ואין מחסור בדיעות גם על סוחרים יהודים מקייב. ככל שחצי-הסחר מוסיף לנוע מזרחה, כן מסתכנת והולכת התחבורה הימית בין המושבות של גינוא, הנורוועל על גדות הים השחור, לבין אמן וערי-מסחר אחרות באיטליה. והנה במקום הדרך הימית צפה ועולה הדרך היבשתית, המובילה דרך לבוב, ובזו הדרך מעבירים את סחורותיהם בעיקר הארמנים והיהודים.

הארמנים היו נוצרים ומשפלה קושטא (1453) לא מלאם לבם בתחילה לערוך מסעות אל המדינה התורכית. דבר זה גרם להאדרת המסחר היהודי, אך גם להגברת השנאה אל היהודים. כאן אחת הסיבות למלחמתם של עירוני לבוב ביהודים שבעיר. הסחורה שהובאה ממזרח, מכרוה היהודים בשוק של לבוב או של לוצק לעירוני המקומיים או מסרוה לסוחרים יהודים מן המערב, תמורת סחורות ניקברגיות ושליויות. יהודי ליטא סוחרים משכבר עם דאנציק, ואף יהודי רוסיא עושים כן. תחילה בקנה-מידה קטן, תושבי דאנציק רואים מסחר זה של היהודים בעין רעה ומשתדלים בכל האמצעים להגבילו. חוששים הם בעיקר שמא יתישבו היהודים ישיבת קבע בארצות הפרוסיות, ויקימו תחרות מסוכנת למסחר המקומי. ואמנם למן הרגע, שארצות המיסדר הטבטוני עברו לרשותה של פולין מתחילה שם התישבות יהודית. בעת ההיא שטות ספינות וסירות על פני הניקסל ומובילות לדאנציק תבואה, אשלג ועצים; בעלי המטענים הללו, הסוכנים והמתווכים בין היצרן לבין הקונה במקום, יהודים הם על פי רוב. מכאן איבת העירוני בדאנציק, אֶלְפִּינֶג וטוֹרֶן ליהודים, ומכאן ההשתדלות הבלתי-פוסקת לסלק את הסוחר היהודי. וערי פרוסיה אמנם הצליחו, בהשתדלותן המשותפת, למנוע התישבות יהודית בקרבן; פרט לישובים קטנים בעיבורה של דאנציק, לא קמו שום קהילות יהודיות בפרוסיה המלכותית; ארץ זו שמרה, עד סוף ימיה של הממלכה הפולנית, על הפריווילגיה de non tolerandis Judaeis. אף-על-פי-כן נשאר המסחר היהודי שלם, אלא שהיה בעיקר סחר ירידים; משנגמר היריד הוצרך היהודי לארוז את סחורתו ולשוב למקום שממנו בא.

המלאכה היתה משכב קשורה בענפי-מסחר מסוימים וכן להיפך, בעלי-המלאכה עצמו היה מוכר את מעשה ידיו. היהודים בפולין עסקו מימים קדומים בכמה ענפי-מלאכה, ומלאכות אחדות (קצבים, אופים, יינגים, חייטים), היה צורך בעשייתן בידי ישראל מטעמים דתיים. היתה אפוא מלאכה יהודית, אלא שחברות בעלי-המלאכה והעיריות לא הכירו בה. לפי החוק של ימי-הביניים רשאי לעסוק במלאכה רק מי שנמנה עם חברת בעלי-המלאכה, היה חניך, פועל, עשה שנות נדודים ולבסוף נשא לו אשה והשתקע בתורת בעל-מלאכה בעיר. כל זאת היה מן הנמנע לגבי היהודים; חברת בעלי-המלאכה לא קיבלו אותם לחברים, בשל דתם, ודרך אחרת לקבל היתר מלאכה לא נודעה בימים ההם. בעלי-המלאכה היהודי היה אפוא, לפי מושגי החוק העירוני, "פארטאטש" ו"פושר". ובעלי-המלאכה ופועליהם היו ממחים בידו. אולם מעשה המלאכה כמעשה המסחר. היהודי עסק במלאכה, ודבר זה גרם למריבות ולתגרות, שהיו לעתים חמורות מאוד, עד כדי שפיכות דמים. בצד ההיאבקות על המסחר נטושה היאבקות על המלאכה והמלחמה הכפולה הזאת היא עיקר תכנן של תולדות הכלכלה היהודית בפולין במאות הטיז-הי"ח. יהודי פולין שלחו ידם, במוצאי ימי-הביניים, במסחר ובמלאכה, היו בנקאים גדולים וחוכרי מכסים, מכרות ובתי-מטבע, השתדלו להרחיב את שכוונותיהם, לקבל אישור לזכויות המסחריות ולקיומים של קהילותיהם, בקיצור, השתדלו ליצור בסיס איתן לשיבתם בארץ. השתדלות זו לא היתה קלה, היהודים הוצרכו להתגבר על מכשול לא אחד ולהסיר אבן-נגף לא אחת עד שיכלו להגות את החיים למסלול מתוקן. מלחמה זו בלעה כל כוחם של היחידים ושל הציבור, ולא הניחה מקום להתפתחות רוחנית, להגדיל ולהאדיר את התורה**, שהיתה מרובה כל-כך בארצות המערב. תולדות ימי-הביניים לא הנחילו לנו אף שם אחד של גדול בתורה או של חיבור יהודי, אשר נתחבר על אדמת פולין. רק במאה הטיז עולים על כסאות הרבנות בפולין אנשים שבאו ממערב אירופה, המעבירים ונוטעים בכאן את לימוד התורה ומניחים את היסודות הראשונים להתפתחותה המזהירה בעתיד. בסוף המאה הזאת עולה על כסא הרבנות של קראקא ופולין

* "פארטאטש" משמע: שמחוך לאומנות (לחברת בעלי-המלאכה); ממילא: גם בעלי-מלאכה שאינו מומחה. בדומה לכך גם פושר. המערכת ** הרב האשכנזי הידוע ר' ישראל מברונא הוכיר כבר במחצית השניה של המאה הטיז חכמים בפונוא, אך לא פירש בשמם. המערכת

קטן ר' יעקב פולאק, אבי שיטת "החילוקים" בלימוד התלמוד. אכן עצם פעלו, כפעלם של תלמידיו ויורשיו ר' שלום-שכנא, ר' משה איסרלש, ר' משה פישל ואחרים, חל במאה הטיז.

החוש המעשי של יהודי פולין במאה הטיז פונה למדעים מעשיים, ועמהם נמנית הרפואה. וכך אנו רואים בזמן ההוא בקראקא, בלבוב ובפוזנא הרבה רופאים יהודים נודעים-לחילה ומקובלים על הציבור. אחדים מהם קרואים לחצר המלך, כגון יצחק מספרד, רופא-החצר של המלכים אולבראכט, אלכסנדר וויגמונט הראשון, יצחק מירושלים וכדומה. ביחוד מקובלים על הבריות בזמן ההוא רופאי-העינים היהודים, כגון אברהם ואליתו בקראקא. בסוף המאה הטיז אנו רואים כבר צעירים יהודים לומדים בפאקולטה המדיצינית באוניברסיטה שבפאדוואה; מספר על כך אראזס צילק, במכתבו אל המלך אלכסנדר (1501). המאה הטיז היא ליהדות הפולנית תקופה של היאבקות ושל הכנות בחומר וברוח. משתצבור די כוחות ואמצעים, תפרח ותוציא, במאה הטיז, אותם החכמים הגדולים, אשר ישאו ברמה את נר תורת ישראל, הדועך כבר ונכבה במערב.

ג. היהודים בפולין במאה הטיז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ז

12. סקירה כללית

בימיהם של אחרוני האיג'לונים ושל סטפאן באטורי הבשילה התפתחותה הטריטוריאלית והכלכלית של המדינה הפולנית, תקופת שלטונם היא בשביל פולין תקופת הפאר והזהר. המדינה זוכה בתוספת מרובה של ארצות במזרח ובצפון: מאזי, אינפלאנט וחבלים לפני ולפנים של מדינת מוסקא עד לאחר סמולנסק, פולוצק ווליקה-לוקי, ועל פרי הכיבושים האלה וההתפתחות הזאת מתעצמים ביניהם העירוניים והאצילים. העירוניים בפולין שואפים אף הם, כבני מעמדם בגרמניה, להתבצר וליטול לידיהם את כל המסחר והמלאכה, אך למכשול על דרכם עומדים האצילים, החותרים גם לבסיס חמרי, אחר שרכשו לעצמם בלבד את הזכויות הפוליטיות. לשם כך כופתים הם את האכר לקרקע ומסתערים בכל עוצם השפעתם על העירוניים. הם שוללים מן העירוניים את הזכות לקנות מקרקעים מחוץ לעיר, לשמש במשרות והתמנויות רשמיות, ולבסוף מונעים מהם השפעה על השלטון ואין נותנים לשליחי הערים לבוא לבית-הנבחרים. בתקנות שונות מגלים האצילים את מגמתם להגביל את העירוניים ובשנת 1565 הם מוציאים בסיים שפפסטרקוב חוק, אשר לפיו רשאי הווייוודא לקבוע תעריף לכל הסחורות המיוצרות בארץ או המובאות מחוצה לה, פרט למוצרים חקלאיים, שהרי אלה הם תוצרת אצילים. חוק זה מבטל את מכה היבוא לסחורות חוץ ומקיים את מכה היצוא ובכך הוא נותן מכת-מות לחרושת המקומית ומשים סכר לזימה התעשיתית. העירוניים עומדים בפני התקפה זו מחוסרי-מגן לחלוטין, כל הנסיונות להדפה מסתיימות במפלתם, הם מרפים אפוא מן היריב התקיף ומשתדלים לפחות בתחום עירם לקיים ולשפר את מעמדם. בשאיפתם זו פוגעים הם בצד ההתנגדות הפחותה, דהיינו בסוחר ובעל-המלאכה היהודי. ולמלחמה זו ב"בלתי-מאמינים" יש להם לעירוניים גם בני-ברית חשובים; דוקא בזמן ההוא (תחילת המאה הטיז) חל גידולן של התנועה הפרוטסטנטית ושל כיתות דיסידינטיות אחרות, והקלירוס הקאטולי, הרואה בכך סכנה לנפשו, מגביר את ארגונו. בנשאו חרב על המינים, תוקף הקלירוס גם את היהודים ומשתדל לשבור את מטה לחמם, כמות שהיה הדבר בארצות אחרות שבמערב אירופה. אכן, תוצאות ההתקפות האלה אינן, על-כל-פנים בימי אחרוני האיג'לונים, מסוכנות כל-כך; לימין היהודים עומד עדיין שלטונו התקיף של המלך וכן תומכים בהם המאגנאטים והאצילים. המלכים לבית יאג'לל, נאורים וישרים, רואים ביהודים מקור לא-אכזב של הכנסות לאוצר, והאצילים קשורים בהם באינטרסים חמריים, מסתייעים בתיכונם בסחר המוצרים החקלאיים וכן רואים הם ביהודים אבן-משקל בכף המאזנים כנגד מזימותיהם של העירוניים והתקרות בערים. אמנם תככי הערים ותקנות הקלירוס מעמידים מזמן לזמן את האצילים על הנזק שגורמים "הבלתי-מאמינים". לא סיימק אחד נותן לשליחיו אל הסיים הוראות להגן על הקאטוליות הנחונה בסכנה, אולם בדרך כלל אין זו אלא להבה של נעורת הניצתת לרגע באיזה לאודום או קונסטיטוציה ונכבית ומשתכחת. רק ענין אחד גוגע במישרים במעמד האצילים והוא חכירת המכסים על-ידי בנקאים יהודים. שלילת הזכות הזאת מן "הבלתי-מאמינים", "המשתררים בחדרי-המכס ופושטים את עורו של האיש האציל", תובעים האצילים כפעם